

LETO BAZOVIŠKIH ŽRTEV 1930

(NEPOSREDNO ITALIJANSKO OZADJE IN SLOVENSKO ZADRŽANJE PO FAŠISTIČNIH VIRIH.)

IVO JUVANČIČ

Udarec po slovenskih, zlasti mladinskih prosvetnih organizacijah je jeseni 1927 rodil dve tajni organizaciji, obe povezani z narodnimi prosvetnimi društvi meščanske smeri. Bili sta odgovor na namere fašizma zatreti vse, kar je neitalijanskega; bili sta torej odpor genocidu: goriški TIGR (Trst—Istra—Gorica—Reka) in bolj radikalna tržaška Borba. Treba je še dodati, da sta nastali brez vednosti in privoljenja vodilnih političnih mož (dr. Josip Vilfan, Trst; dr. Karel Podgornik, Gorica). Za TIGR-om so stali že bolj zreli starejši, a še vedno mladi ljudje (Jelinčič, Rejec, dr. Sfiligoj itd.). Vsaj ustanovitve TIGR so se udeležili tudi Tržačani istih let (dr. Jože Dekleva, dr. Dorče Sarđoč itd.). Nimamo še poglobljene, kritične študije o tem in tu tudi ni mesto, da bi se spuščali v to kar zamotano vprašanje, čeprav bo naša naloga razjasniti neposredno dogajanje, v katerem se je odvijalo delo TIGR in Borbe, le marsikaj razjasnila.¹

Spomini V. Špangerja² so edini vir, ki so nam res samo po spominu pisca očrtali pravila Borbe in razliko med obema organizacijama. Borba je zahtevala od svojih aktivnih članov — osnova je bila celica, sestavljena iz treh do petih trojk — da morajo biti neoženjeni, da »nihče ne more postati aktiven član, dokler ne izvede protifašistične akcije«. Poznamo te akcije iz njegove knjige in iz fašističnih dokumentov: šlo je zlasti za požige otroških vrtcev in šol, zgrajenih za politično vzgojo slovenske dece. Prva taka akcija je bila v noči od 28. na 29. september 1927.

Sodim, da je mlade člane Borbe k temu ostrejšemu nastopu napotil specifični položaj Trsta in Krasa, o katerem sem že pisal (Kronika XXI-1973 št. 3). V Trstu sta se med seboj bili dve struji fašistov, a po Krasu se je v tem času pojavila brezposelnost in mnogi kruhoborci in oportunisti so se dali zapeljati po fašističnih vabah. O »slovenskih« fašistih ni da bi tu razpravljali; zdi se mi, da jih je, čeprav le v neznatni noveli (nato v filmu) »Tistega lepega dne« Ciril Kosmač dobro označil. Protifašistične akcije Borbe so hotele vnesti večji razdor med fašiste, preplašiti pa tudi tiste, ki so se spogledovali s fašizmom na slovenski strani. Vendar pa so protifašistične akcije bile pretežno požigi šol in vrtcev, torej jih lahko ocenjujemo kot sabotaže.

Kaj pa atentati? Že avgusta 1928³ je nekdo ali nekateri pospravil z miličnikom Cerkvenikom iz Divače. Posebno sodišče je septembra 1930 Bazovičane obtožilo kar 99 zločinov, med temi 17 ubojev. Španger piše (l. c. s 115—116): »Od teh umorov smo vedeli le za enega, ki pa se je dogodil po nesreči ob razstrelitvi peklenskega stroja v tiskarni »Il Popolo di Trieste« (glej še Kroniko XXI/3). Vsi obtoženi so se tako branili; sodišče ni dokazalo niti enega zločina, niti enega umora. Španger zelo skromno in preprosto nadaljuje prav tam: »Napihnjena stvar, potrjena in prilagojena okoliščinam.« Tako je ob procesu gledalo in sodilo tudi slovensko ljudstvo Trsta in Goriške. Zato pa je obsodba na smrt in njena takojšnja izvršitev udarila kot strela iz jasnega. Kdo je le pričakoval streljanje! Fašizem je pokazal svoj pravi, zločinski obraz.

Ob razliki med TIGR in Borbo, ki smo jo tu omenili, je pa le treba dodati, da prva organizacija ni zajela samo Goriške in druga ne samo tržaškega ozemlja. Posebno fašistično sodišče je tudi to ugotovilo. Prvi tržaški proces je bil predvsem udarec po članih Borbe, med obtoženimi in sojenimi so bili že kar trije Goričani: Andrej Manfreda iz Kobarida, Slavko Bevk iz Cerknega in Ciril Kosmač, poznejši pisatelj; vsi trije so bili še dijaki, Ciril Kosmač še mladoleten. Samo za Manfreda imamo študijo zadnjih let,⁴ za katerega izvemo, da je pristal na linijo antifafašističnih akcij Borbe. TIGR-ova skupina je bila sojena posebej, več kot leto pozneje in to 4. decembra 1931 pred posebnim sodiščem v Rimu.

Pozneje bomo videli, da goriško ljudstvo in tudi goriški fašisti niso delali razlike med tigrovci in člani Borbe, ko je smrtna obsodba zadela štiri njene vodilne in najbolj agilne privrženice. Ljudstvo je prav tako sočustvovalo z obsojenimi Tržačani, kot je trepetalo za življenje goriških tigrovcev, ki so še čakali na proces. Šlo je zlasti za Jelinčiča, Sfiligoja iz Brd in Rejca iz Tolmina, ki pa se je že rešil z begom čez mejo.

Po tem uvodu o organizacijah TIGR in Borba, ki sta delovali komaj dve leti, od jeseni 1927 do pomladi 1930, je naloga pričujočega članka pokazati položaj Italije in fašizma v tej dobi.

Pod Italijo tu razumem le antifafašistično Italijo. Samo komunistična partija je vztrajala na terenu v vsej državi.

Žrtve so bile hude, o tem priča knjiga Aula IV (seznam obsodb posebnega sodišča), komunisti so šele iskali prave prijeme za svoje ilegalno delo, saj vsi zgodovinarji ugotavljajo, da je nastop fašistične diktature presenetil vse politične stranke. Meščanskih anti-fašistov je bilo še precej, toda le posamezne skupine so še delale, pa še to le v večjih centrih (Milan, Turin, Firenca). Pač pa so bili zelo agilni antifašisti v emigraciji. Predvsem v Franciji, kjer se je snovala »Concentrazione antifascista«, ki naj bi zajela vse politične stranke od desnih do levih. Partija na to udeležbo ni pristala.

V takem položaju je fašizem v teh letih dosegel svoj vrhunec prav v letih 1928 do 1930, čeprav se je že pojavila svetovna gospodarska kriza, ki je leta 1929 zadela najprej ZDA. Šlo je samo za politični vrhunec fašizma v času, ko je nemški »Führer« Hitler bil še malopomembna politična figura, medtem ko je »duce« Mussolini užival občudovanje vsega konservativnega in reakcionarnega meščanskega evropskega sveta. Ne bi tu našteval imen osebnosti, ki so v tem času prihajale na obisk v Rim, naj zadostuje samo izrek velikega konservativca Winstona Churchilla: »Če bi bil Italijan, bi bil fašist«. Mussolinija so občudovali predvsem, ker je v Italiji napravil »red«, obvaroval državo pred proletarsko revolucijo.

Posebno si je Mussolini pridobil svoj »sloves« v začetku leta 1929, ko se je z lateranskimi sporazumi in s konkordatom pomiril z Vatikanom (11. 2. 1929) in rešil tako imenovano »rimsko vprašanje«, ki se je začelo, ko je združena Italija postopoma zasedla cerkveno državo, nazadnje Rim 1870. Lateranski sporazumi so rimskemu papežu v zameno za staro državo priznali »Stato città Vaticano« — Vatikansko državo ob precejšnji odškodnini v tekočem denarju in v vrednostnih papirjih. V vzporedni pogodbi, konkordatu, pa je rimska cerkev bila od države bogato poplačana: katolicizem je priznan kot državna vera, verouk vpeljan v šole, samo pred duhovnikom sklenjeni zakoni so državno priznani itd.

Italijanski konkordat je bil deveti po vrsti, ki ga je sklenil Achille Ratti, poznejši Pij XI., prvi papež, ki je izšel iz meščanske družine; alpinist, znanstvenik (bibliotekar Ambrosiane v Milanu, nato Vaticane v Rimu), toda velik italijanski nacionalist in hudo antikomunistično usmerjen, bil je papeški delegat na Poljskem v času sovjetsko-poljskih spopadov.

V vseh konkordatih pred italijanskim je, kjer je bilo treba, člen o pravicah narodnih

manjšin. Italijanski takega člena nima, ga ne pozna. Kmalu po podpisu se je zvedelo, da ga Vatikan ni zahteval, oziroma popustil v tem vprašanju na ljubo fašizmu. Imela pa je Italija razen Slovencev in Hrvatov v Istri, Dalmaciji, še četrť milijona Nemcev na Južnem Tirolskem.⁵

Ne samo to, za manjšine je bil hud udarec člen 22. konkordata, ki je ob zahtevi, da mora biti vsak župnik »italijanski državljani«, dodal, da po »potrebi lahko dobe pomočnike«, ki govorijo še »krajevni jezik«. Fašizem je lahko triumfal, Mussolini je za koncesije Vatikanu dobil protiusluge, drobiž teh kupčij so bile narodne manjšine. Le posamezni liberalno usmerjeni intelektualci so dvignili svoj glas, med njimi filozof-zgodovinar B. Croce, ki je spočetka fašizem celo pozdravil.

Duce je izrabil ta položaj in razpustil parlament iz leta 1924, v katerem sta še sedela slovenska poslanca dr. Josip Vilfan in dr. Berto Besednjak, in razpisal za 24. marec 1929 nove volitve, ki so poznale le fašistično stranko z volilnim geslom: Potrdite lateranske sporazume!

Pri teh je odigrala slovenska ilegala tako TIGR kot Borba svojo vlogo. V Istri je prišlo ob teh volitvah do najhujšega... in 17. oktobra 1929 je pod streli fašističnih miličnikov padel na smrt obsojeni Vladimir Gortan, ki je bil do neke mere povezan s tržaško Borbo. Na Tržaškem in na Goriškem pa je bila močna agitacija prav tigrovcev in članov Borbe proti udeležbi na volitvah, če ne celo z geslom, naj volijo proti. S tem so se slovenski narodnjaki znašli na isti liniji z italijanskimi in slovenskimi komunisti in še s slovensko in hrvaško duhovščino.

Sam nadškof nadškofije Franc B. Sedej je bil, ki je sicer položaj ocenil v privatnem pismu (sošolcu iz mladih let dr. Primožiču v Zagreb res šele 28. 11. 1929) z besedami: »Smo na slabšem od preje.«⁶ Kako je mož čutil s svojim ljudstvom, nam povedo besede njegovega zadnjega pisma (11. 6. 1931): Pozdrave »iz lepe, a nesrečne domovine«. Slovenski duhovniki so bili z njim. Z njim je bil tudi tržaško-koprski škof dr. Alojz Fogar.

Dokaze za to imamo v arhivu goriške kvesture.⁷ Gre za mape antifašistov-duhovnikov, kar dva fascikla jih je. Le nekaj podatkov iz prvih map. V mapi: Alojz Filipič, župnik v Grgarju, je zapisek: Eden redkih, ki kaže simpatije za režim in je 1929 volil (NB »simpatije«, pa je le med osumljenimi!). Za njim sledi Franjo Franke iz Šempasa: Ni volil... A. Novak, dekan iz Črnič, je imel pogum zapisati na volilni listek: Za red: Da, zaradi pravic slovenskega ljudstva: Ne. In sledi še

vrsta duhovnikov iz zgornje Vipavske doline, ki so volili: Ne. V arhivu goriške prefekture je kartoteka službenih imenovanj in tu in tam najdemo zapisek: se ni udeležil volitev. In to, ko je Vatikan pozival vse katoličane Italije, naj glasujejo z »Da«.

Stara Jugoslavija, kraljevina SHS, je v tem času doživljala svojo prvo veliko krizo. Prav pred sklenitvijo italijanskega konkordata 6. januarja 1929 je kralj Aleksander ukinil ustavo in začel svojo diktaturo... : razpust strank in društev, med njimi tudi Jugoslovanske matice, ki je skrbelo za zamejce. Cenzura je takoj zaprla možnost obregati se ob fašizem... Časopisje v Sloveniji pa tudi drugod v Jugoslaviji ni moglo, tudi če bi hotelo, prinašati vesti, kako se godi sonarodnjakom pod Italijo. Uradna poročila so sporazum Mussolini-Pij XI. odobraval. Vendar pa je v tem času bila Slovenska ljudska stranka (klerikalna) proti diktaturi, slovensko ljudstvo pa v veliki večini ob strani Hrvatov. Na Goriškem pa se je prav pred volitvami 24. marca 1929 zgodilo, da je Mussolini sprejel bivša poslanca dr. E. Besednjaka in V. Ščeka, oba katoliške smeri, dr. Josip Vilfan je bil v tem času že v emigraciji. Teško bo reči, kaj je Mussolinija nagnilo, da je osebno Besednjaku dovolil tri liste: Novi list v slovenščini, Istarski list za Hrvate, oba samo kot »novičarja« in tednika; in še slovenski mesečnik, družinski list »Družina«. V tem času je duče že imel stike s hrvaškim politikom Paveličem, ki je delal za razbitje stare Jugoslavije. Morda je menil, da mu bosta rimsko-katoliški duhovnik V. Šček in krščanski socialist Besednjak, ki sta rešitev rimskega vprašanja »na zunaj« jasno pozdravila, ob krizi v stari Jugoslaviji le nudila kakšno protiuslugo?

Vsaj glede konkordata se je »Novi list« izkazal in razkril čudno ozadje pogajanj in popuščanj Vatikanu⁵. Glede obsodbe Bazovičanov, prvega tržaškega procesa, kot že preje Gortanovega procesa (1929) in procesa proti TIGR decembra 1931 pa velja, da je fašistična justica hotela prizadeti Jugoslovane kot take; vse fašistične sodbe in komentarji fašističnega časopisja so napadali Jugoslavijo, ki »podpira atentatorje«, »teroriste«. Glede obsodbe »Borbe« — fašistični sodni dokumenti imajo ime »Organizacija« — pa velja imeti pred očmi, kar piše L. Čermelj, čeprav ne dokumentira⁸, da je iz Rima prišel ukaz, naj se proces zaključi že dne 5. septembra, kajti naslednji dan so se morale v Beogradu... izročiti polkom nove zastave... »Proslavo je treba motiti z ustrelitvijo slovenskih mladeničev v Trstu«, pravi isti dan v jutro.

Primorsko ljudstvo tega ni vedelo, reagiralo je iz svojega prepričanja in gledanja na položaj... In zopet se je zgodilo, kot ob volitvah e n o t n o : Ob komunistih narodni in z njimi slovenska duhovščina. O tem govore italijanski fašistični dokumenti v arhivu IZDG v Ljubljani⁹. Res je, da ti dokumenti govore predvsem o zadržanju goriških Slovencev, toda če je Goriška enodušno obsodila fašistični juridični umor, si lahko mislimo, da so to tem bolj občutili Trst, Postojna in Ilirska Bistrica, ki so štiri na smrt obsojene in nato ustreljene imeli za svoje domačine.

Gre za arhiv fašistične stranke PNF (partito nazionale fascista) iz Gorice, ki nam pokažejo položaj Goriške pred Bazovico in po njej. Bil je že govor o položaju fašistov v Trstu (glej Kroniko 1973, XXI/3). Nič boljši ni bil položaj v Gorici, vendar s to razliko, da je v Trstu bila močnejša skupina avtonomnih fašistov, v Gorici pa je vodil fašistično stranko prišlek Avenanti (prej je bil v isti funkciji tajnika v Dalmaciji, v Zadru). Avenanti je negativno ocenil vse svoje predhodnike, celo Francesca Caceseja, ki je bil od leta 1924 celo poslanec in prav tako prišlek iz »kraljevine«, iz Italije. V začetku zelo »divje« razporežen kot v Trstu Francesco Giunta, ki je začel s požigom Narodnega doma, še preden je bila podpisana rapalska pogodba in izvedena pravna aneksija. Cacese v Gorici je bil tisti, ki je organiziral vsaj poskuse požigov, se znesel zlasti nad nadškofom Sedejem, kateremu je dal popisati s sramotilnimi parolami vso njegovo rezidenco. Toda Avenanti je našel »izvirni greh« Caceseja, ki se je počasi unesel. Poročil se je s hčerko goriškega veletrgovca Orsana, ki ga je Avenanti kratko in malo proglasil za »avstrijakanta«. Liberalni Orsan, osebni prijatelj nadškofa Sedeja, je v resnici bil iredentist. Ne sodi v našo študijo, na kratko povejmo, da so goriški iredentisti, italijanski liberalci, že pred prvo svetovno vojno drugače gledali na Slovence kot pa tržaški, ali celo istrski, ki so bili povsem šovinistično nastrojani. Gestrin-Melikova zgodovina nam pove, da so goriški precej časa v deželi vladali s slovensko katoliško stranko dr. A. Gregorčiča.

Za oris razpora med goriškimi fašisti nam zelo dobro služijo spomini takratnega goriškega prefekta Sergia Dompierija¹⁰ od srede julija do konca 1930.

S. Dompieri je bil rojen v Trstu in je bil edini Tržačan, ki je dosegel čast prefekta. Pove nam sam, da sta ga že na goriški železniški postaji ob njegovem prihodu pozdravili dve skupini fašistov. Sam negativno ocenil fašistično politiko, ko piše, da je nacional-

na politika bila »d'incertezza, d'ignoranza, di contradizione« (negotova, nevedna, protislovna). Pisal je tako šele po letu 1945. Toda priznati je treba, da je mož le imel neko mero poštenosti. V Trstu je bil v stiku s škofom Fogarjem; sam piše, da je cenil nadškofa Sedeja, omeni, da se je dobro razumel z dr. Besednjakom. O Bazovici ne piše, saj je spadala pod Trst, ali o zločinu v vasi Koprivišče (pri Kalu Kanalskem, ki pade še v leto Bazovice, glej Čermelj l. c. 8), zapiše, da je 30. 11. 1930 ubiti finančar bil žrtev ljubosumnega kolega in ne žrtev trinajstih Slovencev, šele 1932 obsojenih na 30 in na 20 let ječe.

Za Dompierija je pa najboljši dokaz, da Avenantijev ohranjeni fascikel PNF daje jasen pečat antiprefektovske politike, čeprav je ta prikrit. Dompieri je bil le do neke mere na liniji naravne asimilacije slovenskega ljudstva, medtem ko je fašistični tajnik bil za politiko sile, moči, proti našemu ljudstvu, kot bomo še videli.

Da bo triperesna deteljica popolna, omenimo še kvestorja Modestija. Arhiv goriške kvesture, kolikor je ohranjen in nam dostopen, ga slika takole: oster in energičen. Toda živi goriški ljudje, ki so ga poznali — bil je že starejši gospod — vedo povedati, da je nekaj starega liberalca še živel v njem, da je znal biti vsaj malo akademsko dostopen za ugovore, zlasti ko je imel opravka s slovenskimi inteligenti; razumljivo, do komunistov je bil

ne samo »pes, ki laja«, ampak tudi »pes, ki grize«. Naj še dodamo, da nam pregled map goriških antifašistov pokaže, da so vse nastale prav v tej dobi: Avenanti-Dompieri-Modesti. Ne poznamo pa dekreta notranjega ministrstva, to se pravi, javne varnosti, ki je izdala ukaz za vpeljavo posebnih map.

V takem vzdušju so Tržačani in Goričani doživeli obsodbo prvega tržaškega procesa... Mussolini je hotel izzvati Beograd s streli na Bazovici... Istočasno zastrašiti ljudstvo ob Soči, na Krasu... Slovenski človek je takrat to obsodbo sprejel — pišem kot človek, ki je tam živel — kot nekaj popolnoma nepričakovanega, nerazumljivega, groznega, saj ni bilo prav nobenega dokaza proti obsojenim, da bi oni izvršili sploh katerikoli umor ali uboj. Obsodba V. Gortana je imela vsaj neke videze, ob volitvah so padli streli, dva sta bila ranjena in eden od njiju je ranam podlegel.

Avenanti je bil zelo vesten federalni tajnik; nimamo vsega njegovega arhiva, toda kar nam je dostopno in nosi njegov podpis, ga prikazuje v jasni luči: stoočstoten fašist, po vrhu še inteligenten. Že ko je prišlo do prvih aretacij članov obeh organizacij konec leta 1929 in v začetku 1930, ko so že omenjeni mladi Tolminci: Manfreda, Bevk in Kosmač sedeli v preiskovalnem zaporu, je 25. 3. 1930 (št. 70 riser, personale I-I AB) odposlal v Rim glavnemu tajniku fašijev Turattiju

LETO XI. 15. SEPTEMBRA 1930. ŠTEV. 5

DELO

Delavci, kmetje in zahnani narodi Italije in Jugoslavije, združite se pod revolucionarno zastavo Komunistične stranke!

GLASILO KOMUNISTIČNE STRANKE ITALIJE IN JUGOSLAVIJE

POSLEDNJI FAŠISTIČNI ZLOČIN
ŠTIRI SMRTNE OBSODBE IN 137 LET JEČE

Prvega septembra t.l. je prišlo v Trst fašistično Izredno sodišče za zaščito države, da sodi skupino mladih slovenskih delavcev in kmetov, ki so bili napovedali fašističnemu terorizmu neizprosno boj. Proces je trajal od 1. do 5. septembra in je bil tajen. O procesu vemo le to kar so o njem poročali fašistični žurnalisti, ki so edini smeli prisostovati razpravam. Poročali so samo to, kar je bilo po volji Mussoliniju in njegovim razbojniškim sodnikom. V petek 5. septembra se je proces končal in so bile razglašene obsodbe. Obsojeni so bili: Zvonimir Miloš, Ferdinand Bidovec, Franc Marušič in Alojz Valenčič na smrt; opomba, da se jih mora ustreliti v hrbet. Nadalje so dobili: Slavko Beak, 5 let zapora; Andrej Manjreda, 10 let; Sofija Korta, 2 leti in pol; Miroslav Perlot, 5 let; Marij Zabar, 5 let; Lovrenc Čač, 15 let; Josip Kosmač, 5 let; Nikolaj Kosmač, 25 let; Vladimir Slika, 20 let; Karl Rupelj, 15 let; Ivan Obad, 10 let; Alojz Spanger, 30 let. Leopold Siroc in Ciril Kosmač sta bila oproščena. Miloš, Bidovec,

Boj, ki so ga začeli slovenski delavci in kmetje v Julijski Krajini, je čisto naravna posledica razmer v katere je fašizem pahnal tamošnje slovensko ljudstvo. Fašistični zločini so morali roditi in so rodili odpor. Ta odpor se s tržaškim procesom ne bo nehal. Krivice so segle progloboko v duše in v srca. Ljudstvo ima pravico da živi po svoje. To pravice mu ne bo dal nihče, marveč si je bo moral izvojevati samo v trdem revolucionarnem boju. Zato mi ob odprtem grobu štirih usmrčenih želev, ne maramo pisati papirnatih protestov, marveč pozivljamo vse slovensko in hrvatsko ljudstvo, v prvi vrsti slovenske in hrvatske delavce in kmete, ki v tem ljudstvu tvorijo ogromno večino, da so strnejo v splošno fronto z delavci in kmeti cele Italije in da pripravijo, da organizirajo pod vodstvom komunistične stranke odločilni revolucionarni sunek proti italijanskemu in proti svetovnemu imperijalizmu, ki je ne sodogovoren marveč edini odgovoren za vse fašistične zločine.

Illegalno glasilo KP Italije in Jugoslavije »Delo« je 15. septembra 1930 spročilo vest o obsodbi bazoviških žrtev

spomenico, v kateri je zahteval ukinitve slovenske gimnazije-liceja v Tolminu. Osnovna trditev je bila naslednja: Slovensko ljudstvo je kmečko, preprečiti je treba, da zapusti zemljo... Italianizacija dijakov ni uspela, kljub temu da so mnogi gojenci državnega zavoda »Scodnich« v Tolminu; prejeli so podporo. Omenimo pa naj tu, da nihče od obtoženih ni bil deležen te podpore. In še se sprašuje, ali naj fašistična, državna ustanova vzgaja slovensko inteligenco. Dejstvo je, kot bomo še videli, da je ta njegov predlog bil nato sprejet, gimnazija je bila ukinjena; Tolmin je dobil le mlekarški tečaj. Kaj so mu marca odgovorili, ni ohranjeno.

Po obsodbi Bazovičanov in po njih ustrelitvi je pa Avenanti šel takoj na delo. Že 6. septembra, ko so pred sončnim vzhodom padli štirje nedolžni, je poslal vsem fašističnim tajnikom Goriške tajno okrožnico (št. 34, riservata I-II) in zahteval, naj mu sporoče: »verità vera, nuda, cruda« (jasno, golo, surovo resnico) in ne kakšnega duplikata karabinjerskih ali kvesturinskih poročil; pač pa »impressioni date viva voce del popole«, povedo naj, kaj ljudstvo govori in priča. Ob tem ukazu se seveda nam zbudi pomislek, saj je splošno znano dejstvo, da fašistični tajniki niso znali slovenski, da pa je ta čas ljudstvo še lahko javno govorilo v svojem jeziku. Tajniki so v veliki večini bili celo »prišleki«: učitelji, uradniki, nameščenci, zdravniki. Vendar pisano je: Poslušajte in poročajte! (Marsikje so že imeli svoje »plačance«, tudi taki so se našli, čeprav je ljudstvo v celoti bilo zavedno, antifašistično).

Kar za obširen fascikel je teh poročil in vsako je razmeroma dolgo, da pa moram le omeniti prav posebej, da je v vseh kar obširna obvezna fašistična retorika, ki je pa, kot je splošno znano, prirojena Italijanu nasploh; fašisti so ji dali še svojo obliko in svoj nadih. Tu je moč podati iz teh poročil samo najbolj bistveno, kolikor je moč z besedami, kot stoje zapisane. V oklepaju pa je dodano naše tolmačenje oziroma pojasnilo, če je potrebno. Sledim tudi krajem, kot sem jih v fasciklu našel.

Sempas, 10. 9. 1930. Poroča tajnik Oraziati (omenjam ga, ker je bil izjema, domačin-Goričan in je znal še kar slovenski). Hvali fašistično pravico, ne poroča vtisov, ljudje mu niso zaupali. Pove pa, da je učitelj v Oseku zjutraj ob sedmi uri in pol našel na vratih listek: »Ladri, assassini, porchi« (V originalu piše: »a sassini«). Očitno gre za pisanje šolskega otroka, ki ne zna italijanski.

Sentvid (danes Podnanos), 13. 9. 1930. Ljudstvo je dezinteresirano, uboga zakon.

Črniče, 9. 9. 1930. Obsodbo sprejeli s cinizmom, a brez komentarja.

Črni vrh nad Idrijo, 9. 9. 1930. Tajnik je izvedel, da so v sosednji Hotedršici (bila je že onstran meje pod Jugoslavijo) že pripravljene jugoslovanski letaki, a niso še prišli čez mejo.

Rihemberk (danes Branik), 10. 9. 1930. Ljudje se sprašujejo, kako je mogoče, da je sodišče prizaneslo banditu Colerigu v Istri s smrtno obsodbo, ko jih je več ubil, tu pa obsodilo štiril za en umor na smrt. (Dodajmo: Kraj je imel kar močno komunistično celico in nekaj tigrovcev.)

Prvačina, 9. 9. 1930. Ni glasov ne za, ne proti...

Vipava, 10. 9. 1930. Masa kmečkega ljudstva se ne interesira, toda izobraženi element bo izrabil obsodbo za podtalno akcijo.

V Sv. Križu je »famozni« župnik Rejec (mož ima mapo med antifašisti, bil je tudi interniran zaradi slovenskega cerkvenga petja)... Ti vsi molče in se kvečjemu sklicujejo na pisanje »Novega lista«. (Da, ta je obsojal akcije proti državni oblasti; bila je to linija tudi organizacije »Kongresi narodnosti«, katere predsednik je bil J. Vilfan. Linija katoliške morale, toda ne edina, kot bomo videli... Tudi obe partiji: KPJ in KPI sta z drugačnega vidika, vsaj ta čas, obsojale »anarhoidne podvige Borbe«).

Col, 13. 9. 1930. Brez posebnih vtisov, vendar se le najde »qualche caporion«, ki bo to izrabil za svoje politično delo.

Idrija, 9. 9. 1930. »Molče, največ se sliši: oblastniki pretiravajo«.

Podbrdo, 6. 10. 1930. Zaprti so..., ni moči spoznati skritih misli. (Baška grapa je imela primat tigrovcev; zlasti v naslednji dobi po letu 1930. Preko Črne prsti je šel prehod čez mejo, tu čez so prebegali tudi antifašistični emigranti Italijani, tu je prehajala tudi italijanska literatura iz Francije).

Grgar, 3. 10. 1930. Delikatna preiskava, nisem mogel doseči zadovoljivih zaključkov, ali kažejo nezainteresiranost, ali pa molče.

Trnovo nad Gorico, 3. 10. 1930. Večina ljudi je v gozdu, prevozniki so. Nisem se jim mogel približati.

Ločnik, 7. 10. 1930. Nič. (Večina je tu bila fur-lansko-italijanska ali ta čas še avtohtonih prebivalcev; komunisti so tu imeli kar trdna jedra.)

Sv. Lucija (danes Most na Soči), 5. 10. 1930. Ljudstvo je indiferentno brez komentarjev...; nekateri »pomilujejo pravico«, imajo pa rešpekt pred režimom.

INTERMEZO. Tu je v fasciklu ponoven opomin Avenantija z dne 3. 10. 1930, ki urgira takojšen odgovor.

Bovec, 5. 10. 1930. Tajnik se opravičuje, da je bil bolan. Poroča, da so indiferentni, da pa obsojajo atentate na šole. (Opomba: Že jeseni je bil poskus požgati bovško šolo. Kmalu nato je zgorela šola v Čezsoči, ki je dala vrsto somišljenikov TIGR: Ferdo Kravanja-Skalar, Franc Kavš, ki je pripravljala celo atentat na Mussolinija, ko je šel skozi Kobarid. Žrtev II. tržaškega proce-

sa je bil še Ivan Ivančič iz Čezsoče in E. Mlekuž iz Bovca. Glej Čermelj 1. c. s. 333 pod 8).

Sentpeter pri Gorici, 8. 9. 1930. Tajnik je šel v gostilno in prisluškoval. (Danes novogoriško predmestje je imelo takrat precej Italijanov). »Prav se ji godi, mulariji! Požigati šole! Vendar eden le meni: Mladi so in zadosti bi bilo 30 let. Dati jim je treba upanje v življenje... Poroča še, da so brali tako »Piccolo« kot »Novi list«. Večina pa odobrava obsodbo...

Podgora, 13. 9. 1930. Odobravajo obsodbo, toda slavofilji so se zaprli in nič nočejo pokazati.

Solkan, 13. 9. 1930. Poznam jih...! Zlobo teh ljudi... Rafinirani so... Nočejo se izjaviti, še manj obsojati, vodilni so se odtujili.

INTERMEZZO. — *Glasovi iz goriške Furlanije Capriva*, 16. 9. 1930, *Mariano*, 8. 9., *Sagrado*, 10. 9. 1930. Prvi indiferentni, drugi živo odobravanje. V *Sagradu* so pa našli v neki kaverni protifašistične letake, ki so jih izročili karabinjerjem. (Gre pač za italijanske letake. Ni verjetno da bi že šlo za razglas KPI, ki je bil razširjen v obeh jezikih. Začel se je: Proč z fašističnimi rablji! Končal pa: Delavci in kmetje Italije, zatirane manjšine Julijske Benečije in Južnega Tirola, združite se!)

Miren, 9. 9. 1930. Fašistični tajnik meni, da bi jih v Srbiji postrelili takoj (to se pravi brez procesa). Sodba ljudi: Italijanska oblast bo sedaj še bolj pritisnila na manjšino. (To je bila splošna sodba obeh meščanskih strank, tako napredne kot katoliške, ki sta stali na liniji lojalnosti do države, kot že omenjeni Kongresi narodnosti.)

Opatje selo, 10. 9. 1930. Obsodbo sprejeli z indiferenco. Med procesom so nekateri že videli vojno z Jugoslavijo. Župnik v pridigi: Ne ubijaj, velja za vse. Za eno in za drugo stran. (Mapa fascikla 7 pripoveduje o usodi župnika Franca Čemažarja, rojenega Ljubljčanca, star je bil (rojen 1875). Šele 1931 mu je Rim rešil opcijo in dal državljanstvo »na preklic«; medtem so ga lokalni oblastniki ocenili za politikanta in iredentista, opcijo so preklicali in javna varnost v Rimu je zahtevala njegovo odstranitev... Mož se je branil... do leta 1933, ko je bil izgnan.)

Stanjel, 12. 9. 1930. Kmet ne zaupa, ni odkrit, vendar je neka ženska izjavila: »Za naše štiri bo padlo osem Italijanov...« Malo opit kmet: »Živio slovenska kri!« Da so to posamezni primeri... Poda pa svoje vtise: Večina je konsternirana, niso pričakovali štirih smrtnih obsodb, kvečjemu dve, za dinamitarja. Indiferentni so tisti, ki jih policija kontrolira... gotovo se ukvarjajo z iredentistično dejavnostjo, zbirajo se pa zunaj Šanjela...

Komen, 14. 9. 1930. ... Nisem mogel ugotoviti, da bi jih pomilovali.

Temnica, 19. 9. 1930. Slovenski element: stroga rezerviranost. Komentirali so, ali ne javno.

Dolenje, 10. 9. 1930. Slovenski element išče olajševalne okoliščine, da bi ne komentiral. Za Slovenca je sodba zdravilna in eksekucija več kot na mestu.

Kojsko, 11. 9. 1930. Dezinteresiranost. V vrstah vernih se niso izjavili, čeprav ne odobravajo terorističnih akcij... Nekateri so obsojali bojazljivo pridržanje obsojenih.

Dobrovo, 8. 9. 1930. Družina Šfiligoj in njeno sorodstvo molči, je žalostno... Valerij Simičič, bratranec Avgusta Šfiligoja, uči glasbo. Pri njem so do 1. septembra bili skoraj majhni koncerti, nato je vse utihnilo... (Šfiligoj je bil sojen s tigrovci šele decembra 1931.)

Volčja draga, 8. 9. 1930. »Zmedenost...« Vrsta uspešnih terorističnih akcij je povzročila, da so ljudje menili, da so neranljivi... Toleranco oblasti so presojali za nemoč (Avenanti je to rdeče podčrtal). Poročevalec sodi: Sodba bo dobro vplivala na ljudstvo (= »razza« = pleme), ki priznava in občuduje le silo in disciplino. So tudi taki, ki bodo skušali izrabiti sodbo Trsta za svoje protidržavne namene... Mirnejši element bo pridobil na moči in se uprl nepremišljenim prišepetavanjem.

INTERMEZZO. — *Glas iz Furlanije*

Gradišca — (*Gradiška*), 8. 9. 1930. Gre za pretežno italijansko prebivalstvo s slovensko manjšino... *Romans*, 10. 9. 1930. Isto... Ni ne pri enem, ne pri drugem »navdušenja« ali »odobravanja« (ki ga je Avenanti pričakoval).

Fara, 10. 9. 1930. Dobro sprejeli... Vendar so taki, ki delajo za komuniste, za povezavo s celicami onstran meje (misli na Avstrijo, Francijo), ob podpori avstrijakantov tu. (To so bili Furlani, zlasti katoliški element bivše ljudske stranke A. Faiduttija, po rodu beneškega Slovenca.)

Pismo Avenantija v Tolmin (kopija), 27. 9. 1930. Odgovor na poročilo. »Vi pravite, da bi po prepričanju nacionalno izobraženih (Italijanov), morali Slovenci sami izključiti iz svojih vrst mučenike-delinkvente... Nasprotujem!« (Tu gre za glas liberalnih, avtohtonih Italijanov, katerim Avenanti nasprotuje.) Dodajmo pojasnilo: Takrat je bil za italijanskega kaplana in kateheta v Tolminu Nicolò Brumat, po rodu Furlan, učenc Fogarjev, ki je znal slovenski; ta je zbiral in podpiral umirjene italijanske tokove v Tolminu. Moral je kmalu iti. Njegov stric Giacomo Brumat je s slovenskimi profesorji goriškega bogoslovja — bil je ravnatelj — doživel svoj politični »opomin« kvesture (glej Čermelj 1. c. s. 218 pod 8).

Tolmin 25. 9. 1930. Poleg omenjenega je poročal še: Štirje teroristi še niso ljudstvo, to pa je sprejelo obsodbo z žalostjo, ne da bi se pojavil kak izbruh... Mnogi učitelji so že odstranjeni, drugi pa onemogočeni (ta čas so še bile po šolah slovenske učne moči, ki pa so morale učiti italijanski). Nič ni moči napraviti proti duhovščini... Lincej bi morali ukiniti... 60 mest plačuje država v zavodu »Scodnich«.

Anhovo, 13. 9. 1930. Ni odkrite vznemirjenosti, ne komentarjev.

Breginj, 10. 9. 1930. Vse mirno.

Čepovan, 8. 9. 1930. Ljudstvo se vzdržuje vsake ocene. Tisti, ki sem se jim bližal, so menili,

naj plačajo škodo (Diplomatsko dvoumen odgovor!).

Kobarid, 11. 9. 1930. Govori o frakcijah, o strujah, o tistih, ki »Piccola« niso brali... Intelektualni krogi Kobarida poznajo obsojenega Manfreda, Berta Rejca... Poročevalec je do neke mere zaskrbljen, skrita propaganda laži, ali ne bo služila zavajanju ljudstva? Nacionalni so se med procesom poskrili, redko so se pokazali na cesti, kar dokazuje, da so nepoboljšljivi iredentisti; zakon jih mora udariti.

Cerkno, 12. 9. 1930. Slovensko ljudstvo ni ekspanzivno. Zaprti so po naravi... Prikrivajo se, niso se izjavili. Družina Slavka Rejca je še kar zadovoljna, da je dobil samo pet let, ko je državni tožilec zahteval sedem.

Med mladino je iredentistična agitacija živa... Živa neka nervoznost in to tako, da lahko eksplodira s hudimi posledicami. Zdi se, da zastravanje z obsodbo ni uspelo. Še je, kot se zdi, okrog deset oseb, ki so v »organizaciji« (= Borbi).

Tako govore poročila. Pregled nam pove, da so upoštevani vsi kraji goriške pokrajine, ki so imeli svoje fašistične tajnike. Kritični pregled mora pač bolj upoštevati zlasti večje centre: Kobarid, Tolmin, Cerkno, Vipava itd., kjer je bil slovenski element močnejši, ne le po kvantiteti, temveč tudi kvalitativno, bolj izobražen, razgledan, bolj zaveden; gre za meščanski in polmeščanski sloj, ta je zastopan po trgovcih, gostilničarjih, obrtnikih itd.

Kdor bo vse upošteval, bo prišel do zaključka: Slovenski živelj je pokazal svoje neodobravanje, svoj tihi odpor na fašistično okrutnost, pa naj je imel prej in še sedaj svoje kritične pripombe glede zadržanja in akcij mladih slovenskih ilegalcev.

Videli smo, da je »Novi list« imel svoje pripombe, se držal tiste linije katoliške morale, ki je povsem stala na strani oblastnikov in države. Toda ta linija se je izoblikovala in postala edina in prevladujoča v srednjem veku. Že teoretik Tomaž Akvinski je vsaj kot možnost nakazal neko drugo linijo, linijo s a m o o b r a m b e, ki sloni na naravnem pravu. Progresivni krščanski ljudje npr. pristaši italijanskega risorgimenta kot Manzoni in Pellico so jo poznali; med slovensko katoliško bolj razgibano duhovščino je začela prodirati šele med prvo svetovno vojno ob majski deklaraciji pod vplivom Janeza Evangelista Kreka. Mape antifašistov duhovnikov Goriške govore pa jasno, da je tu začela zajemati širši krog in je slonela na načelu: Obramba narodnih kulturnih pravic je dolžnost, kot je dolžnost braniti lastno življenje in sloni na naravnem pravu.

Zgoraj smo že omenili župnika iz Opatjega sela. Pogled v mape antifašistov iz goriške kvesture nam daje nove primere. Le nekaj imen. Vinko Aljančič, župni upravitelj v Kredu (umrl mlad 1938 v rojstnem Kovorju na Gorenjskem), je bil dolga leta trn v peti fašistom. Bil je mladostno viharen, dostikrat kar preveč odkrit, tako najdemo v mapi zapis, da je izrekel: »Če bi prišli na oblast, poznam nekatere, menil je Kobariško, ki bi morali viseti.«

Oskar Pahor, župnik v Mirnu (umrl je po osvoboditvi. Kot begunec med prvo svetovno vojno je bil kratek čas v pisarni škofa Jegliča, nato škofa Karlina v Trstu. Bil je rajši strog gospod v cerkvi, toda v zunanjem občevanju kar širok, po rodu iz Brd, živahen in zaveden). Mapa (št. 5) poroča, da je o ustreljenem mladincu Marušiču prenašal njegove zadnje besede: Umiram nedolžen, moja kri je kot kri Odrešenika. Bidovec in Miloš da sta umrla z vzklikom: Naj živi Jugoslavija! Obtožen najbrže po fašističnem tajniku, učitelju, mu je sam prefekt Dompieri predlagal policijski opomin, ki ga je dobil že 21. 10. 1930. (Naj povem, da je Pahor pred svojimi znanci lepo zamolčal ta svoj »politični delikt in kazen« samo iz tega razloga, da bi bolj boječih ne preplašil, ki bi se ga zato izogibali in ne obiskovali. Znano je, da so vsi, ki so dobili »opomin«, bili pod kontrolo.)

V drugi polovici septembra 1930 so bile v malem semenišču (škofijska gimnazija, delo nadškofa Sedeja) duhovne vaje za duhovne; udeležba je bila vedno tudi iz škofije Trsta in celo Reke. Ob tej priložnosti se je opravila večja akcija, o kateri je avtor tega članka bil na tekočem.

Pobudnik in edini akter je bil župnik iz Pevme, ki je leto poprej zaradi gonje s kvesturo moral zapustiti Sv. Lucijo (danes Most na Soči), alpinist Jože Abram-Trentar, od študentovskih let z dr. Antonom Brecljem, mladim Otonom Župančičem, katerima je ostal prijatelj do smrti, učenec dr. Janeza E. Kreka. (Več glej članek v Planinskem vestniku 1968 ob 30-letnici Abramove smrti.) Trentar je prisotnim duhovnom Slovincem delil prepis zadnjega pisma ustreljenega Valenčiča, ki ga je posredoval furlanski duhovnik Mario Trampuz, bivši avstrijski vojni kurat, ki je prišel v tržaških zaporih v stik z obsojenimi Bazovičani. Šlo bi vse v redu, če bi se ne ponesrečilo staremu gospodu, župniku iz Libušenj Ivanu Lebanu (bil je živ leksikon o Simonu Gregorčiču in njegovi družini). Prišli so mu na sled, ko je pismo kazal že v Gorici. Sledile so preiskave in zasliševanja, o tem pa govori njegova mapa na goriški kve-

sturi. Zaslišali so tudi Trampuza, ki je kratko odgovoril: Ne poznam Leban. Leban sam pa se je zagovarjal, da je nekdo pismo vtaknil v njegovo potno torbo. Hujših posledic ni bilo.

Duhovščina je spoznala to, kar je omenil na kratko že tajnik fašija iz Kojškega: ob sojala je atentate po eni strani, toda spoznala je, da Bazovičani niso atentatorji, ne teroristi zaradi akcij samih, temveč mladi ljudje, ki čutijo dolžnost upreti se genocidu, dolžnost braniti duhovni razvoj in napredek narodnega življenja in njegovo kulturo.

Še en dogodek naj omenim in korigiram Čermelja (1. c. s. 20 P pod 8). Decembra 1930 so fašisti ovirali slovenski misijon v cerkvi sv. Ignacija v Gorici. Čermelj piše, da se je kvestor Modesti oglasil pri nadškofu Sedeju in zahteval prepoved slovenskih pridig. V resnici je bil nadškof tisti, ki ga je klical k sebi in od njega zahteval, da prepreči vsako razgrajanje pred cerkvijo in v njej, sicer da se bo pritožil v Rimu, saj mu konkordat daje to pravico. Moj vir je bil že takrat nadškofov tajnik Ivan Caneva, ki je bil navzoč pri razburljivem pogovoru Sedeja z Modestijem; sporočil mi je to še isti dan. Akcija proti slovenskim pridigam je bila delo Avenantija in zato je tu omenjena. Sedejev korak je uspel, razgrajachi so se umaknili. Kvestor je le imel večjo moč od fašističnega tajnika, namignil mu je, da naj odneha.

Nastane še vprašanje, kako je Avenanti reagiral na poročila tajnikov iz pokrajine. Dodati še moramo, da je poleg teh poročil dobival vedno tudi poročila in obvestila od kvesture. O tem priča arhiv PNF Gorice, saj je v njem tudi precej takih dokumentov, čeprav gre le za ostanke. Avenanti je bil torej o položaju na Goriškem kar dobro obveščen.

AVENANTIJEVA REAKCIJA NA ZADRŽANJE SLOVENCEV IN NJENE POSLEDICE

Avenanti je poročila tajnikov prebiral, podčrtaval in že 2. 10. 1930, ko še ni vseh prejel, poslal svoje obvestilo v Rim glavnemu tajniku stranke in tudi prefektu Dompieriju (riservata No 50/I-LB). Iz Rima je že 6. 10. 1930 (osebno 14848) prejel odgovor Staraceja, namestnika glavnega tajnika, da je direktno obvestil Mussolinija, »capo del governo«, poglavarja vlade. Kakšni so bili Avenantijevi zaključki glede na situacijo v goriški pokrajini? Dodam takoj, da je Avenantijev pogled šel čez meje goriškega ozemlja, zajel je slovensko vprašanje v svoji celoti.

Po obsodbi je močno vidna glavna poteza: »indiferentnost, molk, popolna rezerviranost« (vsaj v kopiji je to podčrtano). Nato nadaljuje, da se »slovenski element loči od italijanskega zadržanja, da je zelo nevarno in da daje vtis, da maloštevilni, toda sposobni in odgovorni možje vodijo odpor večine in uspevajo z vztrajno trmoglavostjo doseči, da se ne prizna dobra volja fašističnega režima, in verjamejo v boljšo bodočnost slovenstva...«

»Nasprotujoči duh obvladuje zlasti inteligenco, duhovnike, študente in mladino sploh; ta s stalno akcijo, ki je ni moč kontrolirati, vzdržuje rezistenco vse drugorodne mase. Če ne posežemo vmes, bomo doživeli nova presenečenja...« »Zainteresirajte poglavarja vlade!« Nato podčrta: »Drugorodnega elementa ni moči premagati ali eliminirati z akti policije, to je negativna in ne pozitivna sila, ni asimilacijska in prodirna.« »Z akti policije jih ne eliminiramo,« ubrati je treba novo pot »p o t prisilne asimilacije«, kar sledi iz nadaljnjih Avenantijevih besedi in predlogov, ki jih za to da. Gre za pravo italijansko invazijo z »vitalnimi ukrepi«, kot sam piše:

1. Zamena slovenskega učiteljstva in uradništva z zmožnimi in nadvse fašističnimi italijanskimi elementi.

2. Postopno eliminiranje slovenske kvalificirane sile med delavstvom (neposredno po eno petino) v Idriji, kjer se čuti bližina Ljubljane in ne Gorice.

3. Intervencija vlade... Nakup slovenske zemlje za italijanske kolone.

4. »Constituire un clero italiano.« Dobiti italijanski kler.

In za konec še:

5. »Od Mussolinija je treba doseči, da se začne z enotno politiko v vseh obmejnih pokrajinah.«

Tu je Avenanti pokazal svoje rožičke proti politiki prefekta Dompierija, čeprav ga nikjer ne omenja; ne najdemo proti njemu niti črke v preostalem nam znanem arhivu PNF. Lasti si pa Avenanti pravico gledati tudi na Trst itd.

Če Starace zelo na kratko odgovori in to že po štirih dneh (6. 10. 1930) Avenantiju osebno, češ da je situacijo ocenil zelo jasno, točno-con esattezza, je iz tega razvidno, da je Avenanti imel vso podporo strankinega vodstva v Rimu.

Ko je Avenanti to pismo bral, je že vedel, da je pod strelj neznanec 4. 10. 1930 v Vrhpolju padel italijanski učitelj Sottosanti. Še danes ne vemo, kdo je nanj streljal; že takrat je bila splošna ljudska sodba, da je šlo za skupinico od onstran meje, ki se je ob-

časno prikazovala na Goriškem in izvedela za Sottosantija, da je v svojem šovinističnem sovražstvu slovenskemu otroku pljunil v usta, če ga je slišal govoriti v materinem jeziku.

Avenantiju je smrt »camerata Sottosantija« prišla kot nalašč, kakor voda na njegov mlin, kar lahko sklepamo iz drugega poročila z dne 9. 10. 1930 (št. 55 riservata personale I-I-AB) na novega fašističnega tajnika, Turattijevega naslednika, Giovannija Giurattija in istočasno s kopijo Staraceju, njegovemu namestniku.

Gre za »organizacijo«, gre za »il leone goriziano«, goriškega leva, kot se imenuje nova organizacija v Gorici in v Tolminu, njeni člani da so v nasprotju z »organizacijo« (= Borbo), ki je samo v izrednih primerih posegla po nasilju, za »maščevanje in terorizem«, vsaj štiri fašiste (NB glej prej poročilo iz Štanjela) je treba pobiti (kot v obsodbi II. tržaškega procesa). Iz teh Avenantijevih besedi zveni priznanje, da je obtožnica o 99 zločinih itd. za II. tržaški proces bila plod fašistične fantazije, saj priznava, da je »Borba« le v »izrednih primerih« uporabila silo. Tudi o »goriškem levu« nimamo podatkov s slovenske strani. Za njim bo po reku: strah ima velike oči, fašizem sam. Vendar pa Avenanti v nadaljnjem mirno in jasno zasleduje svoj cilj, ki ga je začrtal v svojem prvem poročilu; dodaja še nove predloge.

»Po dvajsetih letih položaj ni rožnat...« in doda nekaj drobnih, manj važnih novic, omeni grozilna pisma fašistom in zaključí: »Depresija vlada zlasti med učitelji in zdravniki. Tajnik, zdravnik v Komnu, dr. Sterci je dobil grozilno pismo z natančno vnaprej določeno uro smrti. Ti primeri da povedo, da so razkropljeni kameradi posamič ali v skupinah v hudem položaju. Polovični ukrepi ne veljajo zato: a) ajdovski karabinjerji potrebujejo policijskega psa, b) obmejna milica je nezadostna, saj straži zahrbtno mejo. Maks Rejec, brat Berta Rejca, tigrovca, da je bil v Tolminu. Iz tega podatka lahko sklepamo, da je tudi Avenanti vedel za glas, da so Sottosantijevi atentatorji prišli od onstran meje.

Glavni nujni ukrep pa zadeva »Novi list«. Če je že potreben slovenski list, ga moramo izdajati mi, fašisti, ne pa antifašist Besednjak, ki vzdržuje okoli lista celo združenje (»associazione«) v našo škodo. Da bi našega lista ne brali? Potem drži, da vodje drugodnevcev nočejo posredovati le novic v slovenskem jeziku, temveč hočejo antifašistični list. Združenje okoli lista (gre najbrže za »bralce«, ne samo za »naročnike«, saj je list šel iz rok v roke) da »ima 20.000 privržencev, to pa je

desetkrat več kot naši sindikati... To je za nas politika harakiri.« Dostavi še, da upa osebno poročati čimpreje.

S tem bi lahko zaključili. Toda med »raztresenimi« listi, dopisi in sezname najdemo nekaj podatkov, ki nam pojasnjujejo Avenantijeve ukrepe in delo. Pismo v Rim (11. 10. 1930, ris. personale I-I B) omenja grozilno pismo zdravniku v Črničah Bevilacqua, omeni, da je sorodnik Cristinija, predsednika posebnega sodišča; Avenanti pa doda sam svojo ugotovitev, da grožnja ne prihaja s slovenske strani, ker v pismu piše: Marusich, Valencich po italijansko in ne po slovensko. Dokaz, kako so tudi na Goriškem imeli svoje obračune med seboj. Bolj važni so sezname gojencev zavoda »Scodnich« v Tolminu z datumom 7. 8. 1930. Seznam 111 učiteljskih moči (30. 9. 1930, št. 47 ris. personale I-I AB), ki bi jih bilo treba prenesti v Italijo. In še je dodan Staracejev odgovor: Se bom interesiral. Gre za slovenske učitelje, ki so še poučevali doma, čeprav v italijanščini.

Zaključek. Upoštevajmo le pisma in poročila, ki smo jih analizirali, in vprašajmo se, ali je Avenanti uspel. Vprašanje je odveč, kdor pozna Čermeljevo knjigo (8 l. c.). Važna ugotovitev te študije je v tem, da je Avenanti imel pobudo, čeprav je bil tajnik le v Gorici; v Trstu so se fašisti med seboj prepirali. Na kratko ugotovimo sledeče:

1. Že leta 1930 preneha izhajati »Novi list«; dr. Besednjak in dr. Bitežnik, njegova desna roka, dobila od prefekta Dompierija opozorilo in potne liste, da se izogneta vsaj konfinaciji. Kmalu je odpoklican sam Dompieri in ob meji se začne enotna fašistična politika.

2. Učitelji so premeščeni že jeseni 1930. Mnogi so šli rajši v Jugoslavijo, drugi pa so se razkropili po vsej srednji in južni Italiji. Kaj so tam doživeli, kakšno »civilizacijo« in »kulturo« so tam našli, o tem bi bilo treba še in še pisati. Pred očmi imam le spomine Marije Rutar, sestre konfinirane Ljudmile, nato ženo Slavka Bevka, obsojenega na I. tržaškem procesu (Bilten odbora za postavitve šole v Cerknem, julij 1970).

3. Licej-gimnazija v Tolminu sta bila ukinjena. Avenanti pa ni uspel s svojim predlogom glede idrijskih kvalificiranih rudarjev. Italija ni imela delavcev za tako delo, še navadnih rudarjev ne. Dokaz o tem imamo še danes, v letu 1974, ko rudniška uprava v Rablju (Kanalska dolina) išče in rada sprejme Bovčane, ki so že sto let tam iskali in dobili delo.

4. Avenanti je uspel z »nakupom slovenske zemlje«, z italijansko kolonizacijo. Ente-rinascita agraria delle tre Venezie je 1931 dobila nalogo, da opravlja ta posel (več Čermelj 1. c. s. 174 pod 8). Šlo je za posledice vojnih škod in gospodarske krize, ko so mnoga slovenska posestva šla na boben; ta je Ente odkupoval in naseljeval tam italijanske kolone.

5. Samo en Avenantijev predlog je ostal »trda kost za fašistične zobe« (izraz je nekoč o sebi uporabil nadškof Sedej): zamena slovenskega klera z italijanskim. O tem govore mape duhovnov antifašistov in še druge (v arhivu IZDG). To je pa vprašanje za sebe. Študija o goriških in tržaških duhovnih ter »Čedermacih« (F. Bevk, Kaplan Čedermac).

OPOMBE

1. Jelinčič, Koledar Goriške založbe, Trst 1946. Dopolnili članki v Primorskem dnevniku, v Jadranskem koledarju 1930. Glavni italijanski vir sta oba procesa proti »Borbi« in TIGR 1930 in 1931. Kritični članki npr. M. Kacin-Wohinz, Ob 30. letih II. tržaškega procesa, Borec 1971, št. 12, kjer oceni tudi I. tržaški proces. 2. Podatki za »Borbo« so spomini V. Špangerja, Bazoviški spo-

menik, Trst 1965. Glavni vir za to »organizacijo«, kot je Jelinčič za TIGR. 3. E. Apih, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918—1943, Bari 1966, dobro loči TIGR-Orjuno. Niso pa vsi »atentati« itd. bili delo TIGR ali Borbe, kot to domneva. Šlo je marsikje za dejanja posameznikov; naj navedem le primer Janka Premrla-Vojka, ki je kot učenček napravil poskus in streljal na učitelja s puško, ki si jo je sam sestavil. 4. Vid Vremec, Andrej Manfreda, Ljubljana 1973, ima podatek za TIGR, da so se ustanovitve udeležili tudi tržaški predstavniki. 5. Ozadje konkordata: M. Missiroli, Date a Cesare, Roma 1929. Odgovor Vatikana: Date a Dio, Osservatore Romano, 1929, članki, nato brošura. O tem danes številna literatura, ki je ni moči navesti, potrjuje pa zgornje ugotovitve. 6. Korespondenca Sedej—Primožič nekaj v »Istri«, 1932 št. 51-52, nato v brošuri Dr. Josip Sedej, F. B. Sedej, Ljubljana 1972. Originali so v mariborski Visokošolski in študijski knjižnici. 7. Arhiv IZGD, Ljubljana: Neurejeni arhiv goriške kvesture, fasc. 4, 5; prefekture fasc. 7 in PNF fasc. 8. 8. Lavo Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo. Ljubljana 1965. 9. Glej pod 7. Tu gre za arhiv PNF 8 in ostale razpršene dok. 10. Sergio Dompieri, spomini v Porta Orientale. 1968 junij—julij (št. 14) in nadaljnje številke. 11. Oris kronologije delavskega gibanja 1867—1968, Ljubljana 1969, s. 100.

